

ZBIGNIEW ZYGLEWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

Inskrypcje nagrobne rodziny Potulickich w Więcborku i Potulicach

Nazwisko Potuliccy pochodzi od posiadłości rodu Grzymalitów – Potulice koło Wągrowca na Pałukach. Za protoplastę rodu uchodzi Przeclaw Potulicki (zm. 1485 r.), kasztelan rogoziński, właściciel 30 wsi i jednego miasta oraz dzierżawca królewskich ziem. Mikołaj Potulicki, wojewoda inowrocławski i brzesko-kujawski skoncentrował swoje dobra na Krajnie (staropolski powiat nakielski) w okolicy Złotowa, zakładając Potulice¹. Jan Jakub Potulicki (1656–1726) nabył na terenie Krajny wielkie kompleksy dóbr ziemskich: sępoleński (1685), ślesiński (1698), więcborski (1710), samsiecznyński (1713), a w 1726 roku miasto Mrocze². Spadkobiercy Jana Jakuba Potulickiego bardziej związali się z Więcborkiem, czyniąc z tamtejszego zamku główną siedzibę rodu. Niektórzy tytułowali się „hrabią na Więcborku”. Kasper Piotr Potulicki (1792–1853), na skutek długów, w 1821 roku utracił Więcbork oraz Sępólno i przeniósł siedzibę rodziny w okolice Warszawy³. Jednak zanim to nastąpiło, z inicjatywy starosty borzechowskiego Aleksandra Hilarego Potulickiego został wzniesiony w Więcborku w latach

---

¹ S. Leitgeber, *Potuliccy*, Londyn 1990, s. 7–13.

² Ibidem, s. 74–81. Sprawa Mroczy zob.: A. Mietz, Z. Zyglewski, *Mrocza w czasach staropolskich (od początku XVI wieku do 1772 roku)*, w: *Mrocza. Monografia miasta i gminy*, t. 2: *Dzieje miasta i gminy*, red. S. Łaniecki, Bydgoszcz 2014, s. 79.

³ S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 99–101; J. Szwankowski, *Sępólno Krajeńskie w latach 1772–1920*, w: *Dzieje Sępólna Krajeńskiego*, red. Z. Biegański, Sępólno Krajeńskie 2010, s. 185.

1772–1778, na miejscu poprzedniego, kościół pw. św. Szymona i Judy Tadeusza oraz Wniebowzięcia NMP. Świątynia o skromnych cechach barokowych, po odnowieniu wewnątrz w 1908 roku, została w 1937 roku powiększona przez dodanie nowego prezbiterium i zakrystii⁴.

Podział majątku między braci: Kaspra Piotra i Kazimierza Ludwika Potulickich, nastąpił na przełomie 1816/1817 roku. Ten drugi uzyskał dobra w okolicy Nakła nad Notecią i tutaj około 1817 roku osiadł. W wyniku zawarcia drugiego małżeństwa z Barbarą Wielopolską przeniósł się pod Kraków, a Potulice przekazał synowi z pierwszego małżeństwa Kazimierzowi Wojciechowi Potulickiemu w 1852 roku. Za jego rządów był to jeden z największych majątków na terenie Wielkopolski, w 1880 roku liczący 6617 ha. Wielkość ta utrzymała się także w okresie międzywojennym, kiedy to w skład majątności, oprócz Potulic, wchodziły: Anielin, Bogacin, Gabrielin, Goncarzewy, Kasprowo, Kazin, Marynin, Michalina, Samsieczno, Ślesin i Teresin. Ponadto w skład zespołu Potulice-Kanał wchodziły lasy w Gorzeniu, Niedoli, Piętaczu, Urszulinie i łąki nadnoteckie. Do tego dochodził tartak parowy w Elźbiecinie, gorzelnia i cegielnia w Teresinie. Ostatnia właścicielka Potulic, Aniela Potulicka (zm. 1932 r.), w 1925 roku powołała fundację na rzecz Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, zatwierdzoną przez władze państwowe trzy lata później. Natomiast 120 ha wraz z pałacem zapisała Towarzystwu Chrystusowemu dla Wychodźstwa. Powstało tutaj seminarium tego zgromadzenia, a także ośrodek wydawniczy. W czasie II wojny światowej w Potulicach założono obóz przesiedleńczy dla ludności polskiej, przekształcony w obóz pracy. Po zakończeniu wojny, do 1950 roku funkcjonował tutaj obóz dla ludności niemieckiej, zamieniony na więzienie karne słynące z produkcji mebli tapicerowanych⁵.

Obecnie w Polsce mamy trzy miejscowości o nazwie Potulice⁶, wszystkie należące niegdyś do rodziny Potulickich. Dzieje nadnotec-

---

⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, z. 13: *Powiat sępoleński*, Warszawa 1970, s. 30; A. Gąsior, *Kościół parafialny w Więcborku na tle działalności fundacyjnej i mecenasowskiej Potulickich herbu Grzymała*, Toruń 2003, praca mgr IHSN, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

⁵ W. Jastrzębski, *Podbydgoskie pałace i ich mieszkańcy*, Bydgoszcz 1998, s. 38–43.

⁶ *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1968, s. 913; *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. 3, Warszawa 1982, s. 39; *Spis miejscowości w Polsce*, t. 2, red. G. Strycharz, [Katowice 2000], s. 69.

kich Potulic są słabo rozpoznane. Miejscowość o tej nazwie miał założyć Jan Jakub Potulicki na terenie wsi Kantowo, która w tym czasie była folwarkiem wchodzącym w skład dóbr ślesieńskich⁷. Twierdzenie, jakoby Kantowo było własnością Potulickich prawdopodobnie w XVI wieku⁸, nie ma podstawy źródłowej. Miejscowość ta, leżąca na pograniczu Krajny i Kujaw, nie jest uchwytna w opracowaniach dotyczących osadnictwa tych terenów dla czasów Polski przedrozbiorowej⁹, natomiast widnieje w późniejszych wykazach parafii ślesieńskiej, ale bez jakiegokolwiek komentarza¹⁰.

Według map z przełomu XVIII i XIX wieku istniała miejscowość Nowe Potulice (Neu Potulitz), położona na terenie dzisiejszych Potulic, na skraju skarpy, za którą rozciągały się łąki biegnące do Kanału Bydgoskiego. Jednocześnie po drugiej stronie drogi Gorzeń – Występ, na wysokości zakrętu i przy drodze prowadzącej do miejscowości Tur, znajdowało się Kantowo, według opisu należąca do Potulic (Kantowo zu Potulitz)¹¹. Na innej mapie z tego czasu widnieje folwark „Potulitz”, natomiast brak jest Kantowa¹². W świetle mapy z 1843 roku mamy podobną sytuację, zaznaczono tylko Potulice położone na skarpie¹³.

Uzupełnieniem tego obrazu są źródła pisane. Na kartach wizytacji kościoła ślesieńskiego z 1767 roku nie pojawia się ani Kantowo, ani

---

⁷ S. Leitgeber, *Potulicy...*, s. 117, 174; S. Łaniecki, *Kronika nakielska*, Sępólno Krajeńskie – Nakło nad Notecią 2008, s. 54.

⁸ S. Łaniecki, *Nadnoteckie palace, dwory, folwarki Krajny i Paluk*, Toruń 2013, s. 206.

⁹ K.J. Hładyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów 1932, s. 155–156, 236–241: powiat bydgoski, s. 242–250; powiat nakielski; P. Szafran, *Osadnictwo historycznej Krajny w XVI–XVIII w. (1511–1772)*, Gdańsk 1961, brak wzmianki o Kantowie – Potulicach; Z. Guldon, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, Toruń 1964, s. 37, 88, 111; L. Polaszewski, *Własność feudalna w województwie kaliskim w XVI wieku*, Poznań 1976, s. 195–205: dobra szlacheckie w powiecie nakielskim w XVI w.

¹⁰ W. Jędraszewski, *Tryptyk wielkopolski. Spis parafii i miejscowości wieku XIX*, t. 1: *Archidiecezja gnieźnieńska*, Gniezno 2009, s. 71.

¹¹ F. Schroetter, *General Tableau zur Karte von Alte-Ost. und Westpreussen nebst dem aufgenommenen Trigonometrischen Netz. 1796 bis 1802*.

¹² D. Gilly, *Special Karte von Südproussen. Mit Allergrösset Erlaubniss aus der Königl. grossen topographischen Vermessungs-Karte, unter Mitwirkung des Directors Langner*, arkusz B. I.

¹³ *Mapa W[ielkiego] Księstwa Poznańskiego*, wyd. W. Kurnatowski, Poznań 1843.

Nowe Potulice¹⁴. Natomiast ta ostatnia miejscowość jest wzmiankowana w roku 1794 z zaznaczeniem, że należy do Ślesina (Nowe Potulice a Slezin). Z tego roku pochodzi także zapiska wspominająca Kantowo jako austerię, czyli karczmę¹⁵. Kantowo bez bliższego określenia wzmiankowane jest jeszcze w 1829 roku¹⁶, a także w połowie XIX stulecia i później¹⁷.

Wzmianki o Nowych Potulicach są dość liczne. W 1799 roku w miejscowości tej urodziło się dziecko, które ochrzczono w ślesińskim kościele parafialnym. W tym czasie Nowe Potulice były związane z nową osadą Elżbietowo¹⁸. W 1804 roku Nowe Potulice występowały jeszcze w powiązaniu ze Ślesinem¹⁹, a w 1807 roku z Kantowem²⁰, chociaż rok wcześniej widnieją tylko Nowe Potulice, bez dodatkowej przynależności terytorialnej. W księgach metrykalnych od 1810 roku Nowe Potulice funkcjonują samodzielnie przez następne dziesięć lat²¹, a później utrwała się nazwa Potulice²², chociaż czasami używano nazwy Nowe Potulice prawie do połowy XIX wieku²³. Tak więc Kantowo nie było nigdy Nowymi Potulicami, a także nowa siedziba Potulickich nie została założona na terenie Kantowa. Były to dwie osobne miejscowości²⁴.

Ostatnio w literaturze pojawił się pogląd, że Potulice założył w latach 1790–1799 nowy właściciel tych terenów Michał Bonawentura Potulicki²⁵, co w świetle zgromadzonych materiałów wydaje się wiel-

---

¹⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej: AAG), Archiwum Konsystorza Generalnego, sygn. E 42, k. 766.

¹⁵ AAG, AP 194, sygn. 1, k. 104, odpis wizytacji kościelnej, k. 170.

¹⁶ Ibidem, sygn. 7, k. 41v.

¹⁷ Z. Greinert, *Potulice, Ślesin i okolice. Historia dotąd nieznana do roku 1945*, Bydgoszcz 2014, s. 62, 70, 79.

¹⁸ Ibidem, s. 35–36.

¹⁹ AAG, AP 194, sygn. 7, k. 6.

²⁰ Ibidem, k. 10v.

²¹ Ibidem, k. 7, 15v, 17–19, 24–24v, 26, 27v – 1821 r.

²² Ibidem, k. 28v – 1821 r., 35v, 38v, 39v, 45v.

²³ Z. Greinert, op. cit., s. 44, 56.

²⁴ Ibidem, s. 32, 44, 78, 84.

²⁵ Ibidem, s. 32.

ce prawdopodobne, z tym że musimy początki miejscowości przesunąć przed rok 1794.

Ozdobą Potulic koło Nakła był pałac wzniesiony przez Kazimierza Wojciecha Potulickiego na miejscu wybudowanego na początku XIX wieku pałacyku myśliwskiego. Dokładna data wzniesienia neogotyckiego pałacu nie jest znana, na pewno budowano go w latach 1854–1880, niekiedy zawęża się datę do lat 1860–1870²⁶ czy nawet około 1865 roku²⁷. Obecnie przyjmuje się, że pałac wzniesiono w dwóch etapach, w latach 1855–1860 główną część, a w latach 1875–1877 dobudowano skrzydło. W latach 60. XX wieku został gruntownie przebudowany, zatracając charakterystyczne cechy stylowe. Integralną częścią założenia pałacowego był park. Powstał w końcu XVIII stulecia, około 1880 roku został znacząco powiększony, a 20 lat później zmodernizowany. Park liczący około 60 ha starano się utrzymać w stylu angielskiego parku krajobrazowego i nieustannie dodawano nowe elementy, również w okresie międzywojennym²⁸.

Dość powszechnie uważa się, że dzisiejszy kościół pw. Zwiastowania NMP w Potulicach został zbudowany w 1868 roku jako kaplica pałacowa fundowana przez właściciela wsi Kazimierza Wojciecha Potulickiego. Źródła wspominają o kaplicy już w 1861 roku, trzy lata później kaplicę obsługiwało dwóch księży, w końcu roku 1865 pochowano tam Władysława Potulickiego²⁹, a w styczniu 1868 roku udzielono ślubu. Niekiedy uważa się, że w 1861 roku powstał projekt kaplicy, a w 1867 roku została ukończona³⁰. Murowaną świątynię wzniesiono w stylu późnoklasycystycznym, o półokrągłym prezbiterium i podobnej wielkości nawie z wieżą narożną. Obiekt ten wzniesiono jako kaplicę grobową, z możliwością odprawiania okazjonalnych nabożeństw dla właścicieli i służby. Kościół uzyskał własnego kapelana na przełomie

---

²⁶ S. Leitgeber, *Potulicki Kazimierz Wojciech (1820–1880)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław 1985, s. 250.

²⁷ Idem, *Potuliccy...*, s. 118.

²⁸ S. Łaniecki, *Kronik nakielska...*, s. 54–55; idem, *Nadnoteckie pałace...*, s. 211–212; M. Omilanowska, *Eduard André i jego realizacje ogrodowe w Polsce i na Litwie*, „Rocznik Historii Sztuki”, T. 34: 2009, s. 208–211; Z. Greinert, op. cit., s. 56, 75–76, 78.

²⁹ AAG, AP 194, sygn. 7, k. 155v–156.

³⁰ W. Jastrzębski, *Podbydgoskie pałace...*, s. 40, kaplica w 1861 r.; Z. Greinert, op. cit., s. 77, 83.

XIX/XX wieku, a regularne nabożeństwa odprawiano dopiero w okresie międzywojennym. Od początku świątynia była filią parafii w Ślesinie i dopiero w latach 70. XX wieku powołano tutaj samodzielną parafię. Przez cały ten czas świątynia była w dobrym stanie, zachował się jej oryginalny wystrój, chociaż w czasie II wojny światowej Niemcy utworzyli tutaj magazyn. W 1975 roku przeprowadzono generalną renowację wnętrza, całkowicie wymieniono dach. W latach 1986–1987 odnowiono elewację oraz główne drzwi³¹. Od chwili wejścia Polski do Unii Europejskiej z funduszy unijnych oraz środków wojewódzkich prowadzone są dalsze prace³².

W kościele wieńborskim znajdują się dwa epitafia Potulickich z przełomu XVIII i XIX wieku. Są wzmiankowane w literaturze, lecz epigraficznie oba pozostają nieopracowane³³. Przy południowej ścianie nawy głównej widnieje epitafium Aleksandra Hilarego Potulickiego i jego żony Eleonory z Potockich, fundowane przez syna, hrabiego Michała, w 1800 roku. Epitafium ma kształt owalnej marmurowej tablicy z łacińskim napisem o szerokości 77 i wysokości 95 cm. Jest ona obwiedziona profilowaną ramą szerokości 4 cm, zwieńczoną na górze trójlistnie splecioną wstęgą. Dookoła epitafium wykonano połączoną dekorację stiukową w formie gałązek roślinnych. Na medalionie umieszczono datę jego wykonania, a także lata urodzenia oraz śmierci małżonków Potulickich. W przypadku Eleonory został podany prawidłowy rok urodzenia: 1722 i śmierci: 1762. Zmarła w Warszawie i tam została pochowana w krypcie kościoła św. Andrzeja³⁴. W przypadku Aleksandra wykute daty są błędne. Jako rok urodzenia widnieje: 1727, a śmierci: 1680. Jest to ewidentna pomyłka. Odnosi się to do obu dat. W literaturze jako datę urodzenia podaje się rok 1717, 1722, a nawet 1724. Data śmierci też określana jest różnie: 1772, 1776, 1777, 1780,

---

³¹ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, z. 3: *Bydgoszcz i okolice*, oprac. T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1977, s. 66; *Potulice. Kościół p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny*, wyd. Parafia pw. Zwiastowania NMP w Potulicach [po 2007 r.], folder; S. Łaniecki, *Nadnoteckie palace...*, s. 213–216.

³² *Kaplica pięknieje, czas na pałac*, „Gazeta Pomorska”, 2011, nr 249, s. 13A.

³³ *Katalog zabytków...*, powiat sępoleński..., s. 30–31; A. Gąsior, op. cit., cz. 3; S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 92, przez pomyłkę umieszcza to epitafium w gdańskim kościele Karmelitów.

³⁴ S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 92, 130, tablica IV.

po 1783 rok. W świetle badań Aleksander zmarł 10 kwietnia 1777 roku w Gdańsku i tam został pochowany w kościele Karmelitów. Trudniej jest natomiast ustalić datę urodzenia³⁵.

Na tablicy tej litery wykuto wklęsłe. Obecnie są w kolorze złotym, ale pierwotnie chyba nie były takie. Świadczą o tym dwa pierwsze wersy, gdzie kilka kropek i dwukropków jest pozbawionych farby i nie ma śladów, by kiedykolwiek tam była. Ponadto widoczne są dobrze zachowane wyryte linie pisma dla poszczególnych wierszy.

W północnej ścianie nawy głównej, w pobliżu ambony znajduje się nagrobek fundatora kościoła, hrabiego Michała Bonawentury Ignacego Potulickiego, zmarłego w 1805 roku, ufundowany przez jego żonę Elżbietę z Wodzickich Potulicką oraz wymienionych imiennie w inskrypcji ich dzieci. Na tablicy brakuje najmłodszego, Jana Kantego, który w momencie wykonywania epitafium musiał już nie żyć. Nie wiadomo, kiedy zmarł, zazwyczaj określa się, że życie stracił w dzieciństwie³⁶, z pewnością przed 1806 rokiem. Przy okazji należy wspomnieć o innym dziecku Michała Bonawentury – Urszuli. Wiadomo, że w 1816 roku poślubiła Stanisława Rostworowskiego, majora (pułkownika) szwoleżerów. Jednak data jej urodzin nie jest znana. Niektórzy o tym fakcie nie wspominają³⁷, inni datują na około 1790 rok³⁸, a jeszcze inni na około 1800 rok. Natomiast zeszła z tego świata 28 marca 1878 roku³⁹. Również datę zgonu Elżbiety z Wodzickich Potulickiej z dotychczas znanej (15 VI 1806 r.)⁴⁰ należy przesunąć na lipiec 1827 roku. W świetle nekrologu pochowana została 13 tego miesiąca w krakowskim kościele Franciszkanów Re-

---

³⁵ S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 14, Warszawa 1917, s. 309, nie podaje daty urodzenia; S. Leitgeber, *Potulicy...*, nie jest konsekwentny, s. 88 podaje, że urodził się w 1722, a zmarł w 1780 r. Na s. 92 podaje, że zmarł 10 IV 1777 r. w Gdańsku, s. 150, tablica IV, datuje 1722–1777.

³⁶ S. Uruski, op. cit., s. 309, nie wspomina o Janie Kantym; L. Hayte, *Potulicki Bonawentura Michał (1757–1805)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław 1985, s. 252; S. Leitgeber, *Potulicy...*, s. 98, 130 tablica IV, podano, że zmarł przed 1805 r.

³⁷ S. Uruski, op. cit., s. 309; L. Hayte, op. cit., s. 252.

³⁸ S. Leitgeber, *Potulicy...*, s. 98, 130, tablica IV.

³⁹ Z. Greinert, op. cit., s. 32–33.

⁴⁰ S. Leitgeber, *Potulicy...*, s. 96, 130, tablica IV.

formatów w 72. roku życia⁴¹. Tak więc urodziła się w 1754 lub 1755 roku. Ustalono także dzień jej śmierci, przypadający na 11 lipca 1827 roku⁴².

Nagrobek wykonano w 1806 roku w Warszawie z czarnego marmuru, o czym zaświadcniają stosowne napisy. W ich świetle hrabia Michał zmarł 24 grudnia i został pochowany w Warszawie, a jego serce trafiło do kościoła węgberskiego⁴³. Nagrobek ustawiono na wysokim przyściennym cokole, szerokim na 133 cm, który został przyozdobiony ornamentem w formie kwiatonu w otoczeniu czterobocznej ramy. Na cokole spoczywają dwie poprzeczne belki postumentu przedzielone odwróconymi konsolami o kształcie przypominającym woluty oraz płaskiego, zwężającego się ku górze, zakończonego półkoliście obelisku. W dolnej części obelisku umieszczono tablicę inskrypcyjną i ponad nią owalny portret zmarłego w formie popiersia. Tablicę stanowi prostokątne pole o wymiarach 43 x 63 cm*, lekko wklęsłe, obniżone o 12 mm. Napis kuto wklęsłe i obecnie jest wypełniony kolorem złotym. Niestaranność nałożenia farby wskazuje, że została naniesiona później, a pierwotnie jej nie było. Portret malowany na wypukłej blasze liczy sobie około 80 cm wysokości i jest umieszczony 76 cm ponad górną krawędzią tablicy. Postać ubrana jest w czarny mundur z jasnym haftem, z białym żabotem pod szyją, przez prawe ramię ma przewieszoną czerwoną wstęgę orderową i na lewej piersi Gwiazdę Orderu Świętego Stanisława. Tło ma jednolity złoty kolor. Lewa strona obelisku ozdobiona jest alabastrową imitacją draperii, która zachodzi częściowo na owalne przedstawienie. Pomnik wieńczy wyobrażenie złotego, kuliście zwiniętego węża trzymającego ulistnioną gałązkę z owocem. Nagrobek jest w stylu empire, na co wskazuje przede wszystkim forma, popularna w okresie późnego klasycyzmu.

---

⁴¹ *Nekrologi „Kurier Warszawski” 1821–1939*, oprac. A.T. Tyszka, t. 1: 1821–1845, Warszawa 2001, s. 63, nr 778.

⁴² Z. Greinert, op. cit., s. 33, podaje, że zmarła w Krakowie, a pochowana została w Warszawie.

⁴³ L. Hayte, op. cit., s. 251–252; S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 93, 96, tam też tekst inskrypcji, s. 130, tablica IV.

* Wymiary podawane w układzie: (wysokość x szerokość).

Il. 1. Nagrobek Michała Bonawentury Potulickiego w kościele w Więcborku z 1806 r. (fot. Z. Zyglewski).

W obu płytach nagrobnych tekst zapisano w języku łacińskim, bez dodatkowych skrótów. Jedyne na samym początku zastosowano powszechny skrót: D(eo) O(ptimo) M(aximo). Do wykonania obu napisów użyto antykwki zbliżonej do kroju drukarskiego Garamond, w formie pisma wersalikowego. W obu przypadkach starano się zachować proporcje liter – kapitały, chociaż stosowano węższe litery „C” oraz „O”. Szczególnie silne zwężenie tej pierwszej litery widać w zastosowaniu jej dużej wersji. Jednak tablica z 1800 roku charakteryzuje się większą starannością w kreśleniu liter. Charakter liter zdaje się wskazywać, że oba napisy powstały w tym samym środowisku. Wskazują na to głównie podobieństwa w kreśleniu liter „B”, „S”, „R”, zwłaszcza jego ogonka. Obie tablice charakteryzuje powściągliwość w stosowaniu zdobień w łęczkach czy ogonkach liter. W obu tablicach litera „I” posiada kropkę. Kropki czy też dwukropki w owalnej tablicy mają kształt rombu, natomiast w drugiej tablicy stosowano głównie trójkąty, jako przecinki pojawiały się czasami zwykłe kreski, a jako znak przeniesienia stosowano dwie równoległe kreski. Zastosowano także ligaturę: połączenie liter „A” i „E”. W starszej tablicy poprzeczki w literach „H” oraz „A” mają załamanie tworzące szeroką literę „v”.

Il. 2. Fragment epitafulum z 1800 r. Aleksandra Hilarego Potulickiego
w kościele w Więcborku (fot. Z. Zyglewski).

W przypadku starszej tablicy wysokość dużych liter wynosi 50 mm, a ich szerokość uzależniona jest od poszczególnych liter. Najszersza z nich, „M”, ma 45 mm, litera „H” jest o 10 mm węższa, a po 30 mm mają litery „P” i „C”. Ta ostatnia litera jest znacznie zwężona, co odbiega od klasycznej szerokości kroju antykwy. Niższe litery mają wysokość 30 mm. Litery „M”, „A”, „T” czy „D” starano się wpisać w kwadrat, węższe liczą mniej: „E” – 20 mm, „S” – 15 mm szerokości.

Tablica z 1806 roku posiada znacznie mniejsze litery. Duże liczą około 22 mm wysokości, a małe w granicach 16–17 mm. Ponieważ nie zostały wyznaczone linie pisma, to wielkość liter małych i dużych nie jest jednakowa, widać nawet gołym okiem drobne odchylenia między poszczególnymi znakami. Ponadto w słowie „PROBO” ostatnią literę wykuto jako „A”, ale później przekuto na „O”. Litery, zwłaszcza duże, są bardziej rozciągnięte (il. 3). Litera „W” liczy sobie 25 mm szerokości, „M” jest o milimetr mniejsza, a „D” posiada 19 mm. Małe litery starano się wpisać w kwadrat. Nawet litera „B”, która w antykwie jest wąska, tutaj liczy 16 mm wysokości i 15 mm szerokości. Natomiast małe „s” posiada jedynie 10 mm szerokości. Cyfry arabskie „5” i „6” wykazują wyjątkową niekształtność, wręcz są zdeformowane. Na tle całego, w miarę poprawnego liternictwa wydaje się to zaskakujące. Czyżby kamieniarz nie miał wprawy w tego typu znakach?

Il. 3. Fragment tablicy z nagrobka Michała Bonawentury Potulickiego z 1806 r. w kościele w Więcborku (fot. Z. Zyglewski).

Kościół w Potulicach może uchodzić za mauzoleum Potulickich. Najważniejszą jego część stanowi krypta grobowa w podziemiach prezbiterium wraz z umieszczonymi w nawie kościoła dwoma epitafiami upamiętniającymi dwoje zmarłych pochowanych w podziemiach. W XIX wieku, pomimo prawnych zakazów, arystokracja polska nadal chowała swoich zmarłych w kościołach i kaplicach grobowych starych lub też nowo wybudowanych. Potuliccy nie byli tutaj wyjątkiem. Stosowano dwa sposoby grzebania. W krypcie składano masywne trumny na posadzce, jedna obok drugiej, lub też w formie pochówków niszowych, obudowanych i zamkniętych tablicami epitafijnymi⁴⁴.

W nawie kościoła znajdują się dwa epitafia klasycystyczne⁴⁵ w formie aedicul z dekoracją palmetową, marmurowymi tablicami inskrypcyjnymi i medalionami z profilowo ujętymi portretami. Oba fundował Kazimierz Potulicki w 1872 roku. Z lewej strony nawy znajduje się epitafium Marii z Zamoyskich (zm. 1861 r.), żony fundatora, a naprzeciwko,

⁴⁴ A. Korn, *Uwagi wstępne o nekropoliach arystokracji w Galicji Zachodniej*, „Studia Epigraficzne”, T. 3: 2008, s. 210.

⁴⁵ *Katalog zabytków..., Bydgoszcz i okolice...*, s. 66; *Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1994, s. 213; J. Ziółek, *Fundacja Potulicka im. Anieli hr. Potulickiej 1925–1948. Historia i dokumenty*, Lublin 1998, s. 20; W. Jastrzębski, *Podbydgoskie palace...*, s. 44; S. Łaniecki, *Nadnoteckie palace...*, s. 215.

po prawej, w identycznej formie, matki fundatora, zmarłej w 1822 roku Gabrieli z Mielżyńskich. Oba epitafia są architektonicznie do siebie podobne i różnią się portretami kobiet z profilu oraz treścią inskrypcji. Obie płyty inskrypcyjne, wykonane z czarnego marmuru, mają wymiar 115 x 78,5 cm. Tekst inskrypcji został wyśrodkowany i podzielony na dwie części. Zamieszczono tam napisy w języku łacińskim wykonane pismem majuskulnym o trzech wielkościach, ale o tym samym kroju pisma. Jest to antykwia dwuelementowa z szeryfami kuta wklęsłe i wypełniona złotym kolorem, choć dzisiaj już nieco wyblakłym i miejscami wytartym.

Il. 4. Epitafium Marii z Zamojskich Potulickiej w kościele w Potulicach
(fot. Z. Zyglewski).

Litery są bardzo wąskie. Dość mocno ściśnięto litery okrągłe, jak „C, D, U”. Na tym tle wyróżniają się litery „A” oraz „S”, które pozostawiono we właściwych proporcjach. Litery szerokie, jak np. „M”, wpisano w kwadrat 75 x 75 mm, literę „R” (55 x 40 mm) wyprowadzono z modułu klasycznego, a literę „C” (40 x 15 mm) bardzo zwężono. Tę wielkość liter wykorzystano do sporządzenia podstawowego tekstu. Największe litery zastosowano w skrótach brachygraficznych, powszechnie stosowanych na tego typu płytach: „H. S. E.” oraz „P. M.”. Każdy z nich rozpoczyna część zawierającą opis zmarłych osób i w drugiej części charakterystykę fundatora tablic. Mniejszych liter użyto do

skrót „R. I. P.”, znajdującego się w środkowej części tablicy. Poza wspomnianymi skrótami znajduje się jeszcze jeden, dość nietypowy i rzadko stosowany. Po dacie wystawienia epitafiów oddanej cyframi rzymskimi widnieją litery „P. C.”, co skłania ku rozwiązaniu jako „*Ponendum curavit*”⁴⁶. Przy dacie śmierci obu osób, pragnąc zachować symetryczność układu wersów i tablicy, zastosowano abrewiację, podając pierwsze litery i kończąc małą literą „A”, zamieszczoną na dwóch kreskach informujących o skróceniu wyrazu: DEF=A. Na uwagę zasługuje fakt, iż w tym wypadku wyrazu tego nie zakończono kropką. Cechą charakterystyczną obu płyt jest fakt stawiania kropek po każdym wyrazie i cyfrze, a także kilkucentymetrowy, ryty wklęsłe krzyż grecki, zamieszczony w górnej części tablic.

Przed ołtarzem głównym, na styku dzisiejszego prezbiterium i nawy, znajduje się granitowa płyta o wymiarach 265 x 111 cm. Pierwotnie było to wejście do podziemnej kaplicy grobowej, dlatego też w narożnikach płyty znajdowały się metalowe okrągłe uchwyty umożliwiające jej podniesienie. Pod każde ucho wykonano wyźłobienia, aby mogły być schowane i równe z płaszczyzną płyty. Zmiany wprowadzone przez Sobór Watykański II spowodowały likwidację balustrady komunijskiej, która stanowiła granicę rozdzielającą prezbiterium od części nawowej. Pierwotnie tuż za balaskami, w prezbiterium owa kamienna płyta prowadziła na miejsce wiecznego spoczynku przedstawicieli rodu Potulickich.

Obecnie cała płyta jest zamalowana brązową farbą olejną. W górnej jej części, poniżej uchwytów wykuto herb rodu Potulickich o wymiarach 61 x 50 cm. W środkowej części płyty umieszczono kuty wklęsłe napis minuskulny w dwóch wersach informujący o przeznaczeniu: „Groby Rodziny | Potulickich”. W stosunku do rozmiaru płyty litery są stosunkowo małe. W pierwszym wersie litera „G”, otwierająca tekst, mierzy 100 mm wysokości i 85 mm szerokości, jest więc zwężona. Nieco dalej znajdująca się minuskulna litera „o” jest wysoka na 55 mm i węższa o centymetr. Drugi wers posiada litery znacznie większe. „P” liczy 150 mm wysokości i 105 mm szerokości, natomiast litera „k”, przy tej samej wysokości, mierzy 95 mm

---

⁴⁶ *Lacińskie inskrypcje w kościołach Gdańska. Śródmieście*, wyd. E. Starek, G. Kotłowski, L. Lewandowska, Pelplin 2015, s. 230.

szerokości. Małą literę „o” określono na 90 mm wysokości i 75 mm szerokości. W drugim wersie linię pisma powiększono o połowę w stosunku do pierwszego, ale już samo pole zawarte między linią główną a linią środkową zwiększono o 65 proc. Nie było to zwykłe powiększenie wielkości liter, ale zabieg optyczny wzmacniający odczucia estetyczne. Płyta została zaplanowana i wykonana starannie. Użyto dwuelementowej antykwy o dużym kontraście kresek grubych i cienkich, charakteryzującej się dużymi minuskułami w stosunku do majuskuły. Krój przypomina pismo drukarskie Augustea, często stosowane na początku XX stulecia⁴⁷.

Pod całym prezbiterium kościoła w Potulicach znajduje się krypta grobowa z dwoma rodzajami komór grobowych. Przy posadzce znajdują się komory o prostokątnym otworze, zamknięte od góry lekkim łukiem, o wymiarach 130 x 80 cm. Nad nimi znajdują się komory o półkolistym otworze o wymiarach ok. 78,5 x 78,5 cm. Komory górna i dolna oddzielone są od sąsiednich piaskowcowymi kolumnami z kapitelami ozdobionymi niewielkimi rozetami i spięte łukami. Takich podwójnych nisz grobowych znajduje się siedem oraz jedna komora specjalna, będąca połączeniem górnej i dolnej. W sumie można mówić o 15 miejscach na pochówki, z czego dziewięć jest wykorzystanych (zaopatrzonych w tablice inskrypcyjne). W pozostałych komorach wejścia do nich są zamurowane, z wyjątkiem dwóch otwartych, jednej dolnej i jednej górnej.

Problemem pozostaje ustalenie czasu wykonania poszczególnych tablic, a także warsztatu. To ostatnie z braku źródeł pozostaje poza niniejszymi rozważaniami. Czas powstania niektórych tablic wyznacza okres budowy kościoła i zgon fundatora – Kazimierza Wojciecha Potulickiego – 1880 rok. Nagrobki wszystkich zmarłych przed 1880 rokiem możemy przypisać inicjatywie Kazimierza. Inną sprawą jest to, czy w owych komorach spoczywają szczątki zmarłych, czy też tablice mają charakter symboliczny?

---

⁴⁷ A. Tomaszewski, *Leksykon pism drukarskich*, Warszawa 1996, s. 37–38.

Il. 5. Krypta pod prezbiterium kościoła
w Potulicach (fot. Z. Zyglewski).

Najokazalszą jest płyta zamykająca komorę grobową fundatora kaplicy, Kazimierza Wojciecha Potulickiego, zmarłego w Potulicach w 1880 roku, i jego żony Marii z Zamoyskich, zmarłej w 1861 roku w Londynie. Jednolitą płytę stanowi czarny marmur o wymiarach 273 x 192 cm. W górnej, łukowatej części płyty w polu o wymiarach 52 x 48 cm znajdują się wyryte i wypełnione złotym kolorem herby: *Grzymała* i *Jelita*. Poniżej biegnie wyśrodkowany obszerny tekst dotyczący zmarłych spisany w języku polskim. Najpierw podano informacje o Kazimierzu Wojciechu Potulickim, poniżej o Marii z Zamoyskich i ich ślubie. Cała tablica została starannie zaprojektowana i wykonana. Litery zostały wykute wklęsłe i pomalowane złotą farbą. Zastosowano litery majuskułne, jednak stosunkowo małe, zgrupowane w trzech wielkościach. Imiona i nazwiska upamiętniono literami wysokości 80 mm, życiorysy – 55 mm, natomiast dedykację – 65 mm. Litery nie wykazują szczególnych cech zdobniczych, nie ma też osobnych elementów dekoracyjnych. Zastosowano typowe skróty, czytelne dla wszystkich, takie jak hr. (hrabia), ur. (urodzony).

Kazimierz Wojciech, w świetle wpisu do akt zgonów, dziedzic Ślesina, Samsieczna, Goncarzew, zmarł 3 października 1880 roku i został pochowany w swoich dobrach, a wiadomość o jego śmierci dostarczyła do kościoła parafialnego w Ślesinie Zofia, siostra zmarłego⁴⁸. Taka też data widnieje na tablicy w Potulicach oraz w publikowanych wówczas prasowych nekrologach. W świetle tych publikacji Kazimierz Wojciech zmarł po krótkich cierpieniach o godzinie 11 wieczorem, a pochowany został w kaplicy 7 października⁴⁹. W literaturze jego zgon podawany jest na dzień 4 października⁵⁰. W tym miejscu należy sprostować również informację o śmierci jego siostry, która miała nastąpić w dzieciństwie⁵¹. Zofia, urodzona w 1839 roku, żyła w 1880 roku i przebywała w Potulicach. Tutaj nie zmarła, gdyż brak jest stosownej tablicy w mauzoleum. Natomiast Maria z Zamoyskich, żona Kazimierza Wojciecha, zmarła w Londynie, w świetle nekrologu, na rękach swojego małżonka. W nekrologu mamy podaną datę zgonu – 15 kwietnia 1861 roku⁵², co pozostaje w sprzeczności z o dzień wcześniejszą datą wyrytą na tablicy nagrobnej i przyjętą przez literaturę przedmiotu⁵³. Została pochowana 4 maja 1861 roku. Niestety wpis w księgach metrykalnych ślesieńskich nie jest zbyt jasny. Datę urodzin przesuwa na rok 1827 i niewiele wnosi do majowego pogrzebu w Potulicach⁵⁴. Jej tablica nagrobna informuje, że urodziła się 26 lipca 1829 roku w Warszawie, natomiast w opracowaniach genealogicznych podawana jest data 28 lipca 1829 roku i Klemensowo jako

---

⁴⁸ AAG, AP 194, sygn. 8, nr 41, Sophia, commessa Potulicka soror mortui.

⁴⁹ Z. Greinert, op. cit., s. 98–99.

⁵⁰ J.S. Dunin-Borkowski, *Rocznik szlachty polskiej*, t. 1, Lwów 1881, s. 332; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, t. 8, Poznań 1886, s. 181; S. Leitgeber, *Potulicki Kazimierz Wojciech...*, s. 251; idem, *Potuliccy...*, s. 118, 131, tablica V, data zgonu omyłkowo podana na 1850 r.; J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 24; idem, *Aniela hr. Potulicka i jej dzieło*, Lublin 2008, s. 10.

⁵¹ S. Uruski, op. cit., s. 310, tylko wymienia osobę, bez podania dalszych losów; J.S. Dunin-Borkowski, op. cit., s. 332, data urodzenia 2 IV 1839, ale nie wspomina o jej śmierci w dzieciństwie; S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 122, data urodzenia 2 IV 1839 r., s. 131, tablica V; J. Ziółek, *Aniela hr. Potulicka...*, s. 7, data urodzenia 1838 r.

⁵² *Nekrologi...*, t. 4: 1859–1861, Warszawa 2012, s. 207, nr 17469.

⁵³ S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 119, 131, tablica V.

⁵⁴ AAG, AP 194, sygn. 7, k. 138v–139, wpis o śmierci w Londynie 14 kwietnia w wieku 34 lat i pogrzebie 4 maja 1861 r.

miejsce narodzin⁵⁵. Na szczęście data ich ślubu jest zgodna – Warszawa, 8 lipca 1854 roku.

W filar krypty wmurowano niewielką czarną płytę o wymiarach 40,3 x 50,3 cm. Krój liter jest identyczny jak sąsiedniej dużej inskrypcji, więc zapewne powstały w tym samym czasie i warsztacie. Ta niewielka inskrypcja została wykonana literami minuskulnymi kutymi wklęsłe i wypełnionymi złotą farbą. Płyta ta ma charakter kommemoratywny, dotyczy Teresy Gabrieli Potulickiej, urodzonej 13 listopada 1856 roku i zmarłej cztery miesiące później – 10 marca 1857 roku. Była to jedna z pięciu córek Kazimierza Wojciecha Potulickiego i jego żony Marii z Zamoyskich, która zmarła w niemowlęctwie⁵⁶. Chyba nie została pochowana w Potulicach. Świadczy o tym miejsce umieszczenia tablicy, a także brak wpisu w parafialnej księdze zgonów⁵⁷. Tablica ta jest świadectwem wysokiego kunsztu jej wykonawcy. Chcąc utrzymać równą długość trzech ostatnich wersów, w przypadku urodzenia zastosowano skrót „ur.” i zamieszczono pełną nazwę miesiąca listopada pisaną z dużej litery. W kolejnym wersie, informującym o dacie zgonu, przypadającej w marcu, ze względu na małą liczbę liter, dla równowagi zrezygnowano ze skrótu „zm.” na rzecz pełnego zapisu „zmarła”. Ta niewielkich rozmiarów tablica została zapisana dwoma wielkościami liter. Pierwszy i trzy ostatnie wersy mają wysokość 45 mm, natomiast dwa pozostałe, zawierające imiona i nazwisko zmarłej, oddano literami o wysokości 58 mm.

Tuż za filarem znajduje się kilka płyt powstałych w tym samym czasie i w tym samym warsztacie. Zaświadcza o tym materiał, z jakiego zostały wykonane, oraz jednakowe liternictwo. Płyty, z pozbawionego przebarwień szarego marmuru, są w dobrym stanie, z wyjątkiem jednej, poświęconej Barbarze Wielopolskiej, na której występuje pęknięcie biegnące łukiem od środka lewej do środka dolnej krawędzi.

---

⁵⁵ T. Żychliński, op. cit., s. 181, 28 VII 1829 r. bez miejsca urodzenia; S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 119.

⁵⁶ J.S. Dunin-Borkowski, op. cit., s. 332 nie wspomina o niej; S. Uruski, op. cit., s. 310; S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 119, nie wspomina o niej ani też nie znajduje się ona w drzewie genealogicznym, s. 131, tablica V; Z. Greinert, op. cit., s. 70, datę zgonu Gabrieli Potulickiej określa na 10 marca 1857 r., dodając, że w chwili śmierci miała miesiąc.

⁵⁷ AAG, AP 194, sygn. 7, k. 122v – brak wpisu o zgonie między 26 I – 29 V 1857 r.

Najładniejsza tablica i zawierająca najwięcej informacji dotyczy Kazimiera Potulickiego, zmarłego w 1871 roku. Inskrypcja liczy aż 13 wersów, których treść odnosi się do daty urodzin i śmierci, stopnia wojskowego, odznaczeń, przebytych kampanii wojennych. Mimo tak licznych informacji kamieniarz stworzył czytelną inskrypcję bez nadmiernej liczby skrótów, które są powszechnie znane. Zastosowano trzy wielkości pisma. Największe, o wysokości 80 mm, obejmuje imię i nazwisko, mniejsze – w rozmiarze 65 mm, zastosowano do uwypuklenia szarży w szeregach wojsk księcia Józefa Poniatowskiego oraz sentencji. Pozostała treść obejmuje litery o wysokości 45 mm.

Kazimierz Ludwik Potulicki był bez wątpienia jedną z najciekawszych postaci rodziny Potulickich. W 1811 roku, jako niespełna osiemnastoletni młodzieniec, wstąpił w szeregi wojska Księstwa Warszawskiego. Przechodząc różne szczeble kariery, został adiutantem w sztabie polskiej armii oraz odznaczono go orderem *Virtuti Militari*, a w wojsku pozostał do 1815 roku. Osiadł w Nowych Potulicach w zameczku myśliwskim. Po nim dobra ślesieńskie przejął jego syn, Kazimierz Wojciech Potulicki. Jak podają księgi parafii w Ślesinie, zmarł „na starość” 13 października 1871 roku, pochowany został w Potulicach, a wiadomość tę przyniósł do kościoła hrabia Rostworowski⁵⁸. Taka też data śmierci widnieje na tablicy nagrobnej w Potulicach i przytaczana jest w większości opracowań naukowych⁵⁹. Epitafium przechowuje informację, jakoby Kazimierz był ostatnim adiutantem księcia Józefa Poniatowskiego, i ta jest dość często i bezkrytycznie powtarzana⁶⁰. Skromne opracowania dotyczące jego życia nie wspominają o tym fakcie. Wiadomo tylko, że w kwietniu 1812 roku jako podporucznik został odkomenderowany do Sztabu Głównego wojsk polskich. Być może okoliczność ta zrodziła rodzinną tradycję o adiutancie⁶¹.

⁵⁸ AAG, AP 194, sygn. 8, nr 8.

⁵⁹ J.S. Dunin-Borkowski, op. cit., s. 332; T. Żychliński, op. cit., s. 181; S. Leitgeber, *Potulicki Kazimierz Ludwik (1793–1871)*..., s. 250; chyba przez przeoczenie S. Leitgeber, *Potulicy*..., s. 116, podaje datę: 12 X 1871.

⁶⁰ W. Jastrzębski, *Adiutant księcia „Pepi” – Kazimierz hrabia Potulicki*, „Dziennik Wieczorny”, 1993, nr 84, s. 4; idem, *Podbydgoskie palace*..., s. 39; J. Ziółek, *Fundacja*..., s. 20.

⁶¹ S. Leitgeber, *Potulicki Kazimierz Ludwik (1793–1871)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, Wrocław 1985, s. 250; idem, *Potulicy*..., s. 116.

Po obu stronach miejsca spoczynku Kazimierza znajdują się płyty nagrobne jego dwóch żon. Obie tablice, wypełnione tym samym krojem liter, mają podobny układ, zawierają po sześć wersów wypośrodkowanych. Wielkość liter na obu tablicach jest taka sama. Imiona i nazwiska mają wysokość 80 mm, sentencje modlitewne po 60 mm, a pozostałe informacje 45 mm. Tablica pierwszej żony, Gabrieli Mielżyńskiej, zawiera także miejsce jej urodzenia i zgonu. Według informacji zawartej na tablicy zmarła 19 lutego 1822 roku w Nicei. W świetle ślesieńskich ksiąg parafialnych jej ciało, przez Szczecin, sprowadzono do Potulic i złożono 9 grudnia 1822 roku⁶². W tym czasie nie było obecnej kaplicy więc trudno powiedzieć, gdzie spoczęły doczesne szczątki hrabiny. Na tablicy Gabrieli kamieniarz dokonał podobnego zabiegu jak przy tablicy komemoracyjnej, mianowicie ze względu na różnicę w liczbie liter owych miejscowości w przypadku daty urodzenia podał skrót „ur.” i pełny zapis „zmarła”. W przypadku tablicy drugiej żony, Barbary Wielopolskiej, podano skróty dotyczące narodzin i śmierci. Barbara zmarła w Krakowie 9 września 1880 roku „ze starości”, ale jej ciało sprowadzono do Potulic staraniem Kazimierza Potulickiego. Doczesne szczątki zostały złożone 23 września w kaplicy⁶³. Nieco uwagi wymaga sprawa daty urodzenia. Tablica w Potulicach informuje o narodzinach w dniu 17 lutego 1807 roku, natomiast opracowania określają ten moment na 16 lutego 1809 roku. Jednakże przyjmując, że jej matka, Zofia z Kossowskich, wyszła za mąż w 1807 roku, co odnotowano na tablicy nagrobnej, to córka przyszła zapewne na świat po tym fakcie, a więc w 1809 roku. W tym wypadku doszło najprawdopodobniej do pomyłki przy wykuwaniu daty urodzin.

Identyczne liternictwo i rozmieszczenie co poprzednie posiada tablica Władysława Potulickiego. Oprócz dat urodzin i śmierci, między tymi wersami dodano informację „opatrzoney św. Sakramentami”. Władysław był synem Kazimierza Potulickiego i jego drugiej żony, Barbary, podporucznikiem pruskiej gwardii królewskiej w Berlinie, gdzie zmarł w 1865 roku⁶⁴. Potwierdzenie daty i miejsca zgonu odnajdujemy w ślesieńskich księgach parafialnych. Porucznik Michał Ignatius stwier-

⁶² AAG, AP 194, sygn. 7, k. 29v.

⁶³ AAG, AP 194, sygn. 8, nr 39.

⁶⁴ J.S. Dunin-Borkowski, op. cit., s. 332 oraz S. Uruski, op. cit., s. 310, nie wspominają o nim; S. Leitgeber, op. cit., s. 122, 131, tablica V.

dził przed księdzem, że Władysław zmarł 26 grudnia 1865 roku, mając 23 lata, i tenże zapewne przywiózł ciało do Potulic. Tutaj 30 grudnia pochowano Władysława w rodzinnej kaplicy, co odnotowano w księdze⁶⁵.

W grupie tych tablic znajduje się jeszcze jedna, Zofii Kossowskiej, hrabiny Wielopolskiej, przy czym nazwisko jej zapisano przez jedno „s”. Była to matka Barbary Wielopolskiej, drugiej żony Kazimierza Potulickiego, i babka wspomnianego wyżej Władysława Potulickiego. Została pochowana w Potulicach w półokrągłej niszy nad swoją córką. Tablica zawiera interesujące dane. W 1807 roku zawarła związek małżeński z hrabią Wielopolskim, umierając w Potulicach, miała 84 lata. Mężem jej był Ignacy Roch hrabia Wielopolski z Zabełczyna (zm. 1835 r.)⁶⁶. Opierając się na kościelnych księgach ślesińskich, można dodać, że zmarła 3 grudnia 1871 roku „ze starości”, o czym zawiadomiła parafię córka Barbara, i została pochowana w Potulicach⁶⁷.

Na wszystkich czterech tablicach u dołu znajdują się intencje modlitewne, przy czym u kobiet mieszczą się w jednym wersie, a u mężczyzn w dwóch. U Barbary Wielopolskiej widnieje „Prosi o Zdrowaś Marya”, a u dwóch pozostałych kobiet – „Panie świeć nad jej Duszą”. Tablice ojca i syna zawierają jednobrzmiące „Wieczny odpoczynek | racz mu dać Panie”.

Z okresu międzywojennego pochodzą trzy tablice zamykające nisze, wykonane z białego marmuru z licznymi przebarwieniami. Liternictwo zostało wykonane metodą kucia wklęsłego i wypełnione złotym kolorem. Zastosowany krój pisma, kapitała minuskulna, znacznie różni się od wykonanych wcześniej. Szczególnie wyróżnia się litera „j”, której ogonek nie jest klasycznie wykończony.

Najbliżej wyjścia bocznego z krypty znajduje się półkolista tablica zmarłej w 1922 roku Leonie Clerval, długoletniej przyjaciółki rodziny Potulickiej. Jej śmierć została odnotowana w księgach ślesińskich. Zmarła 2 listopada 1922 roku, jak zapisano – „ze starości”, gdyż miała 83 lata. O zgonie powiadomiono parafię na drugi dzień, a pogrzeb od-

---

⁶⁵ AAG, AP 194, sygn. 7, k. 155v–156.

⁶⁶ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 9, Warszawa 1907, s. 339; S. Uruski, op. cit., t. 7, Warszawa 1910, s. 309.

⁶⁷ AAG, AP 194, sygn. 8, nr 42; J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 20, podał jako datę zgonu rok 1807, omyłkowo, gdyż w tym roku wyszła za mąż.

był się 6 listopada. Ponadto zapisano, że jej ojcem był Nicolai Clerval, a matką Marianna Scholartique Jaguarti⁶⁸. Poniżej tego pochówku znajduje się pusta komora.

Dalej, po prawej stronie umieszczono ciało ostatniej z rodziny – Anieli Potulickiej (zm. 1932 r.) i jej siostry, Marii Ogińskiej, która w 1877 roku wyszła za mąż za księcia Bogdana Ogińskiego. Po jego śmierci, gdy dobra pozostały w granicach państwa litewskiego, ostatnie lata spędziła w Potulicach⁶⁹. Zmarła 18 stycznia 1927 roku na zapalenie płuc i została pochowana trzy dni później w kaplicy. O jej śmierci ksiądz zawiadomił Michał Maciejewski, kasjer majątności⁷⁰. Identyczna data śmierci widnieje w nekrologu, przy czym dodano, że zmarła po krótkich cierpieniach opatrzona Sakramentami Świętymi, mając 72 lata⁷¹.

Zgon ostatniej właścicielki Potulic, Anieli, został odnotowany w księgach parafialnych. Wiadomość o tym fakcie przyniósł 18 października 1932 roku Czejkowski, kasjer dóbr potulickich. Aniela zmarła dzień wcześniej o godzinie 18.30 w wyniku paraliżu, a została pochowana w kaplicy rodowej 21 października⁷². W ówczesnych licznych nekrologach i informacjach prasowych podawano, że zmarłą po długiej chorobie pochowano w brązowym habicie, gdyż należała do III Zakonu franciszkańskiego. Pogrzeb był okazały, przybyło dużo ludzi na czele z prymasem kardynałem Augustem Hlondem, arcybiskupem gnieźnieńskim i poznańskim, oraz Antonim Laubitzem, biskupem pomocniczym gnieźnieńskim⁷³.

Na każdej z trzech ostatnich tablic występuje zróżnicowane co do wielkości liternictwo, chociaż w przypadku Leonii Clerval i Marii Ogińskiej jest podobne. W obu przypadkach imiona i nazwiska oddano literami o wysokości 80 mm. Dane o urodzeniu i śmierci obu kobiet wyryto literami wysokimi na 50 mm, natomiast sentencje modlitewne uzyskały wielkość 60 mm. W przypadku Potulickiej

---

⁶⁸ AAG, AP 194, sygn. 8, nr 41.

⁶⁹ S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 119.

⁷⁰ AAG, AP 194, sygn. 8, nr 3.

⁷¹ „Dziennik Bydgoski”, 1927, nr 16, s. 12.

⁷² AAG, AP 194, sygn. 8, nr 38.

⁷³ Z. Greinert, op. cit., s. 288–289.

w drugim wersie informującym o jej nazwisku po mężu litery mają wysokość 95 mm. Taką samą wielkość mają litery pierwszego wersu, informującego o imieniu i nazwisku ostatniej dziedziczki Potulic. Kolejny wers, mówiący o założeniu przez nią fundacji, liczy sobie 70 mm, natomiast pozostałą treść wykuto literami o wysokości 50 mm. Na końcu tablicy widnieje sentencja modlitewna będąca fragmentem z Księgi Przysłów Starego Testamentu (31, 30): „Niewiasta bojąca się Boga będzie chwalona”.

Mauzoleum w Potulicach niczym nie odbiega od podobnych w innych częściach kraju. Cechuje się wysokim poziomem wykonania artystycznego tablic, lapidarnością informacji, niewielką liczbą zastosowanych skrótów. Zamieszczano tytuły hrabiowskie oraz herby rodowe oraz najważniejsze osiągnięcia w życiu⁷⁴.

Największą trudność w badaniach epigraficznych sprawia określenie rodzaju pisma. Dotąd nie wypracowano kryteriów typologii pisma epigraficznego dla XIX i XX wieku. Fakt ten utrudnia jego rozpoznanie. Najczęściej litery inskrypcji nawiązują do kapitali. Ponadto używa się terminów: pismo majuskulne, minuskulne, kursywa⁷⁵. Określenia te charakteryzują wielkość liter, sposób ich pisania, a nie opisują ich kroju. Pojawia się też pogląd, że monumentalne pismo epigraficzne tego czasu wzoruje się na pismach drukarskich⁷⁶.

W epigrafice potulickiego mauzoleum zastosowano najlepsze rozwiązanie, mianowicie kapitalę. Litery z dwóch tablic nawowych, z czarnej dużej tablicy fundatora, a także z tablic z drugiej połowy XIX wieku i okresu międzywojennego różnią się od siebie. Dotyczy to proporcji poszczególnych liter, światła między elementami liter, umiejscowienia poprzeczki czy kształtu ogonków liter. Poniższa tabela pokazuje to na przykładach.

---

⁷⁴ Por.: A. Korn., op. cit., s. 211.

⁷⁵ A. Krzemińska, *Epigrafika gminy Kęty. Problemy badawcze*, „Studia Epigraficzne”, T. 1: 2004, s. 99; A. Krzemińska, G.J. Wiśniewski, *Inwentaryzacja i opracowanie inskrypcji w warunkach środowisk lokalnych – propozycje metod badawczych (przykład gminy Kęty i miasta Chorzowa)*, „Studia Epigraficzne”, T. 2: 2006, s. 164.

⁷⁶ A. Korn, op. cit., s. 212.

Il. 6. Zestawienie liter z różnych grup tablic kościoła w Potulicach (fot. i opracowanie Z. Zyglewski).

Zaprezentowane litery wykute w drugiej połowie XIX wieku i w pierwszych dekadach następnego stulecia trudno znaleźć we wzornikach drukarni polskich tych czasów⁷⁷. Inna sprawa, że nie wiemy, gdzie tablice zostały wykonane, w jakim środowisku, więc pojawia się oczywista trudność w poszukiwaniu pierwowzorów liter. Wydaje się, że ma to mniejsze znaczenie, ponieważ drukarstwo polskie we wszystkich zaborach posługiwało się czcionkami obcymi, gdyż nie wytworzono do okresu międzywojennego własnego kroju pisma⁷⁸. Zastosowane liternictwo wydaje się być dostosowane do ilości tekstu. Im więcej do wykucia było liter, tym są one węższe, ale zawsze czytelne. Nie wyda-

⁷⁷ Bibliografia (niepełna) wzorników czcionek: A. Tomaszewski, *Pismo drukarskie*, Wrocław 1989, s. 31–38. Jako przykładowe wzorniki przejrano: *Wzory pism Drukarni J. Bensdorfa w Krakowie*, Kraków 1861; *Wzory pisma Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1869; *Wzory pism drukarni W. L. Anczyca i Spółka*, Kraków 1923.

⁷⁸ R. Tomaszewski, *Dziesięć wieków czcionkarstwa*, cz. III: *Litera*, dodatek do „Poliografii”, T. 6: 1971, nr 44–2, s. 29–46.

je się, by kamieniarze w doborze kroju liter opierali się na wzornikach pisma drukowanego, raczej tworzyli własny krój pozwalający zmieścić nakazane treści.

Więcbork i Potulice łączy silny związek z rodziną Potulickich, którzy uważali je za swoje „miejsce na ziemi”, jak również za miejsce wiecznego spoczynku. Nie zawsze ich ciała były tutaj składane, jednak chociażby symbolicznie, poprzez epitafia, wyrażano ten związek. Szczególnie widoczne jest to w Więcborku, gdzie mamy symboliczne upamiętnienie zmarłych. Swego rodzaju kontynuację tej tradycji odnaleźć można w nowej siedzibie, w Potulicach. Wyrazem tego są dwa epitafia umieszczone w nawie kaplicy, matki i żony fundatora dzisiejszego kościoła. Jednak zwyczaj, a także prawo się zmieniało, w tym również związane z miejscem pochówków. Rody ziemiańskie na miejsca wiecznego spoczynku wybierały własne kaplice wznoszone na cmentarzach⁷⁹. Również takową zbudowali pod koniec XIX wieku Potuliccy w Słomczynie pod Warszawą. Potulice są tutaj wyjątkiem, gdyż mauzoleum, traktowane jako czynna kaplica, powstało w parku obok pałacu, a nie na terenie cmentarza parafialnego. Kilka pokoleń młodszej linii Potulickich starało się złożyć doczesne szczątki w jednym miejscu, w rodowej siedzibie. Miejsce to przyozdobiono epitafiami.

Potulickie i więcborskie tablice nagrobne niosą sporo nowych danych w sprawie urodzin, śmierci czy życia członków rodziny. W sposób znaczący uzupełniają dotychczasowe wiadomości o rodzinie. Czasami, przez pomyłki kamieniarskie, inspirują do dalszych badań źródłowych. Same inskrypcje nie mogą być podstawowym źródłem wiedzy o danych osobach czy wydarzeniach, powinny być skonfrontowane ze źródłami pisanymi, głównie o charakterze metrykalnym.

Aneks

Inwentaryzację tablic w kościele w Potulicach przeprowadzono w październiku 2014 roku, a w kościele w Więcborku w sierpniu 2018 roku. Kolejność inskrypcji publikowanych w aneksie odpowiada kolejności płyt nagrobnych umieszczonych w krypcie kościoła w Potulicach, rozpoczynając od najdalej położonej od bocznego wejścia do krypty.

---

⁷⁹ A. Mietz, *Uwagi o wartościach źródłowych nagrobków kujawskich z lat 1800–1918*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, Seria D. Gospodarka, 1981, s. 315–316.

1

1800, Więcbork, kościół parafialny pw. śś. Szymona i Judy Tadeusza oraz Wniebowzięcia NMP, nawa, ściana południowa, epitafrum w kształcie medalionu 95 x 77 cm, marmur, kapitała

D(EO): O(PTIMO): M(AXIMO):
 ALEXANDRO: HILARIO⁸⁰: NATO.
 MDCCXVII: MORTUO MDCLXXX⁸¹.
 ET ELEONORAE⁸²: DE POTOCKIE: NATAE
 MDCCXXII: MORTUAE MDCCLXII:
 CIMITTIBUS DE POTULICKI:
 PARENTIBUS CARISSIMIS
 MOERENS FILIUS: MICHAEL: COMES
 DE POTULICKI⁸³:
 HOC MONUMENTUM POSUIT.
 MDCCC:
 ORATE PRO EIS.

⁸⁰ Aleksander Hilary Potulicki (1722?–1777), starosta borzechowski, generał major wojsk koronnych 1757.

⁸¹ Wykuta na tablicy data urodzenia jest niepewna, data zgonu błędna, badania ustaliły zgon na 10 IV 1777.

⁸² Eleonora Teresa Potocka (1722–1762), ok. 1755 druga żona Aleksandra Hilarego Potulickiego.

⁸³ Michał Potulicki (1756–1805), hrabia 1780.

2

1806, Więcbork, kościół parafialny pw. śś. Szymona i Judy Tadeusza oraz Wniebowzięcia NMP, nawa, ściana północna, nagrobek, tablica 43 x 63 cm, marmur, kapitała

Wyd: S. Leitgeber, *Potuliccy...*, s. 96, oddano minuskułą, z wyjątkiem D.O.M. rzymskiej daty; a-a Zempelborg.

Fot.: *Katalog zabytków..., powiat sępoleński...*, nr 71, 83; S. Leitgeber, *Potuliccy...*, ilustracje, bez numeru strony czy ilustracji; S. Łaniecki, *Nadnoteckie pałace...*, s. 207, fragment nagrobka: portret i płyta z inskrypcją.

D(EO) O(PTIMO) M(AXIMO)

MICHAELI BONAVENTURAE IGNATIO POTULICKI⁸⁴

COMITI DE WIĘCBORG⁸⁵ HAEREDI IN^a-SEMPELBORG-^{a86}
ET SLESIN⁸⁷

E.T.C. NATO DIE. 10 JULIJ 1756

DEFUNCTO 24. X-BRIS 1805. OPTIMO MARITO AMANTIS=
SIMO PATRI, VIRO PROBO VERE PIO ET DOCTO MEMBRO
SOCIETATIS SCIENTIARUM ELISABETH DE COMITTI=
BUS WODZICKIE POTULICKA⁸⁸ CONSORS DERELICTA

⁸⁴ Michał Potulicki (1756–1805), hrabia 1780.

⁸⁵ Hrabia na Więcborku.

⁸⁶ Dziedzic Sępólna [Krajeńskiego].

⁸⁷ Dziedzic Ślesina k. Nakła.

⁸⁸ Elżbieta Wodzicka (1770–1827), 1782 żona Michała Potulickiego.

CUM PROLE SUA GASPARO⁸⁹, CASIMIRO⁹⁰, IOSEPHA DE
COMITIBUS POTULICKIE WIELOPOLSKA⁹¹, ET URSULA
POTULICKA⁹², HOC MONUMENTUM POSUIT.
A(NNO) D(OMINI) MDCCCVI. MAESTIS AMICIS
FAMILIARIBUS ET VASALLIS.
CORPUS VARSAVIAE, COR VERO IN HAC DEPOSITUM
ECCLESIA.

3

1868, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, prezbiterium, płyta
265 x 111 cm, granit, kapitała minuskulna

[herb *Grzymała*]

Groby Rodziny
Potulickich

⁸⁹ Kasper Potulicki (1792–1853), 1816 żona Teresa Mielżyńska.

⁹⁰ Kazimierz Potulicki (1793–1871).

⁹¹ Józefa Potulicka Wielopolska (1787–1848), żona hrabiego Jana Wielopolskiego.

⁹² Urszula Potulicka (1790 lub 1800–1878).

4

1872, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, nawa, strona wschodnia, epitafium, płyta 115 x 78,5 cm, marmur, kapitała zwężona

+

H(IC). S(EPULTUA). E(ST)

GABRIELA. E. COMMITIBUS. MIELŻYŃSCYIIS.

COMITISSA. POTULICKA⁹³.

24. MARTII MDCCXCVIII. NATA.

19. FEBRUARII. MDCCCXXII. IN. D(OMINO). DEF(UNCT)A

R(EQUIESCAT). I(N). P(ACE).

P(RO). M(EMORIA).

MATRIS. VENERANDAE.

QUAM. INFANS. VIX. NOVIT.

FILIUS. PISSIMUS.

CASIMIRUS. COMES. POTULICKI⁹⁴.

A(NNO). D(OMINI). MDCCCLXXII. P(ONENDUM). C(URAVIT).

⁹³ Gabriela Mielżyńska Potulicka (1798–1822), 1819 żona Kazimierza Potulickiego.

⁹⁴ Kazimierz Wojciech Potulicki, syn, fundator.

5

1872, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, nawa, strona zachodnia, epitafium, płyta 115 x 78,5 cm, marmur, kapitała zwężona

+

H(IC). S(EPULTUA). E(ST)

MARIA. E. COMITIBUS. ZAMOYSCIIIS.

COMITISSA. POTULICKA⁹⁵.

28. IULII. MDCCCXXIX. NATA.

14. APRILIS. MDCCCLXI. IN. D(OMINO). DEF(UNCT)A

R(EQUIESCAT). I(N). P(ACE).

P(RO). M(EMORIA).

CONIUGIS. OPTIMAE.

VIRTUTUM. EIUS. TESTIS.

SUPERSTES. CONSORS.

CASIMIRUS. COMES. POTULICKI⁹⁶.

A(NNO). D(OMINI). MDCCCLXXII. P(ONENDUM). C(URAVIT).

⁹⁵ Hrabina Maria z Zamoyskich Potulicka (1829–1861).

⁹⁶ 1854 żona Kazimierza Wojciecha Potulickiego, fundatora.

6

Po 1880, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 273 x 192 cm, czarny marmur, kapitała

Wyd. J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 21, całość minuskułą z wyjątkiem a-a, te majuskułą.

Fot.: J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 21, nr 6; Z. Greinert, op. cit., s. 209.

^aŚ(WIĘTEJ). P(AMIEĆI).

KAZIMIERZ WOJCIECH HR(ABIA). POTULICKI^a

UR(ODZONY). 24. KWIETNIA 1820 R(OKU).

ZMARŁ W POTULICACH 3. PAŹDZIERNIKA 1880 R(OKU).

FUNDATOR TUTEJSZEJ KAPLICY.

^aMARYA HRABIANKA ZAMOYSKA^a

UR(ODZONA). W WARSZAWIE 26. LIPCA 1829 R(OKU).

ZAŚLUBIONA

HR(ABIEMU). KAZIMIERZOWI POTULICKIEMU

W WARSZAWIE 8. LIPCA 1854 R(OKU).

ZMARŁA W LONDYNIE 14. KWIETNIA 1861 R(OKU).

WIECZNY ODPOCZYNEK

RACZ IM DAĆ PANIE

^aR(EQUIESCAT). I(N). P(ACE)^a.

7

Po 1880 roku, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, filar krypty, płyta 40,3 x 50,3 cm, czarny marmur, kapitała minuskulna

Ś(więtej). P(amięci).
Teresa
Gabryela Potulicka⁹⁷

ur(odzona). 13. Listopada 1856 r(oku).
zmarła 10. Marca 1857 r(oku).

8

Po 1880, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 130 x 80 cm, szary marmur, kapitała minuskulna

⁹⁷Jedna z pięciu córek Kazimierza Wojciecha Potulickiego i jego żony Marii z Zamoy-
skich, jedna z dwóch, które zmarły w niemowlęctwie.

Ś(więtej). P(amieci).
 Barbara z Hr(abiów) Wielopolskich⁹⁸
 Hr(abina). Potulicka
 ur(odzona). 17. Lutego 1807 r(oku)⁹⁹.
 um(arła). 9. Września 1880 r(oku).
 Prosi o Zdrowaś Marya.

9

1871–1880, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 78,5 x 78,5 cm, szary marmur, kapitała minuskułna Ś(więtej). P(amieci).

Zofia z Kosowskich
 Hr(abina). Wielopolska¹⁰⁰

ur(odzona). 14. Maja 1787 r(oku).
 Zaślubiona Hr(abiemu). Wielopolskiemu
 6. Kwietnia 1807 r(oku).
 um(arła). w Potulicach 3. Grudnia 1871 r(oku).
 Panie świeć nad jej Duszą.

⁹⁸ Barbara z Wielopolskich Potulicka (1807–1880), 1835 żona Kazimierza Potulickiego.

⁹⁹ Podana data urodzenia jest błędna, literatura powszechnie przyjmuje 16 lutego 1809 r.

¹⁰⁰ Zofia z Kossowskich (na tablicy jedno „s”) hrabina Wielopolska (1787–1871), matka Barbary z Wielopolskich Potulickiej.

10

1871–1880, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 130 x 80 cm, szary marmur, kapitała minuskułna

Wyd. J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 17, a-a majuskuła.

Fot. S. Leitgeber, *Potuliccy...*, ilustracje; W. Jastrzębski, *Adjutant księcia „Pepi” – Kazimierz hrabia Potulicki*, „Dziennik Wieczorny”, 1993, nr 84, s. 4; J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 17, nr 2; Z. Greinert, op. cit., s. 209.

Uwaga. ^b zapewne kamieniarz nie wiedząc, o jakie odznaczenie chodzi, opuścił literę „e”, sugerując, jakoby chodziło o Legię Honorową Napoleona I.

^a-Ś(więtej). P(amięci).

Kazimierz Hrabia Potulicki^a
ur(odzony). 12. Września 1793 r(oku).

Pułkownik wojsk Polskich
kawaler orderu virtuti milit(ari).
legii honor(owej)¹⁰¹. i N[e]^bapol(litańskiego)¹⁰².
ostatni Adjutant¹⁰³

Księcia Józefa Poniatowskiego¹⁰⁴

¹⁰¹ Francuski order Legii Honorowej utworzony w 1802 r. przez Napoleona I Bonaparte.

¹⁰² S. Uruski, op. cit., t. 14, s. 310, kawaler Krzyża Neapolitańskiego. Order ustanowiony przez Napoleona I w 1805 r. i nadawany do 1814 r. za zasługi dla Królestwa Italii „Order Żelaznej Korony”.

¹⁰³ Nie ma źródłowego potwierdzenia tej funkcji.

¹⁰⁴ Józef Antoni Poniatowski (1763–1813), generał, naczelny wódz wojsk Księstwa Warszawskiego.

Odbył kampanie 1812¹⁰⁵. 1813¹⁰⁶ i 1831¹⁰⁷ r(oku).

Zmarł w Potulicach

13. Października 1871 r(oku).

Wieczny odpoczynek

racz mu dać Panie.

11

1869–1880, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 130 x 80 cm, szary marmur, kapitała minuskułna

Ś(więtej). P(amięci).

Gabryela z Hr(abiów). Mielżyńskich

Hr(abina). Potulicka

ur(odzona). w Chobienicach¹⁰⁸

24. Marca 1798 r(oku).

zmarła w Nicei¹⁰⁹ 19. Lutego 1871 r(oku).

Panie świec nad jej Duszą.

¹⁰⁵ Wojna francusko-rosyjska (wyprawa Napoleona I na Moskwę).

¹⁰⁶ Wojna koalicji państw przeciw Napoleonowi I z bitwą pod Lipskiem.

¹⁰⁷ Powstanie listopadowe w Królestwie Polskim.

¹⁰⁸ Wieś w powiecie wolsztyńskim, województwo wielkopolskie, posiadłość rodziny Mielżyńskich.

¹⁰⁹ Miasto we Francji u podnóża Alp, nad Morzem Śródziemnym.

12

1868–1880, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 130 x 80 cm, szary marmur, kapitała minuskulna

Ś(więtej). P(amięci).

Władysław Hrabia Potulicki¹¹⁰

ur(odzony). 10. Czerwca 1841 r(oku).

opatrzoney św(iętymi). Sakramentami

zmarł 26. Grudnia 1865 r(oku).

Wieczny odpoczynek

racz mu dać Panie.

---

¹¹⁰ Władysław Potulicki (1841–1865), brat Kazimierza Wojciecha Potulickiego, fundatora.

13

1927–1932, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 130 x 80 cm, szary marmur, kapitała minuskulna

Ś(więtej). P(amięci).
 Maria z Hr(abiów). Potulickich¹¹¹.
 Ks(ieżna). Bogdanowa Ogińska¹¹²

ur(odzona). 18. lipca 1855 r(oku).
 um(arła). 18. stycznia 1927 r(oku).
 w Potulicach.
 Wieczny odpoczynek
 racz jej dać. Panie!

¹¹¹ Maria, córka Kazimierza i Marii Potulickich (1855–1927).

¹¹² 1877 żona Bogdana Michała ks. Ogińskiego (1848–1909).

14

Po 1932, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 130 x 80 cm, szary marmur, kapitała minuskułna

Wyd. J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 52, a-a majuskuła; b – zm.

Fot. J. Ziółek, *Fundacja...*, s. 52, nr 9; Z. Greinert, op. cit., s. 210.

^a-Ś(więtej). P(amięci)-^a.

Aniela ^a-Hr(abina). Potulicka-^a

Założycielka Fundacji Potulickiej

ur(odzona). w Londynie 8. IV. 1861 r(oku).

um(arła)^b. w Potulicach 17. X. 1932 r(oku).

Niewiasta bojąca się Boga

będzie chwalona

Przyp(owieść). XXXI. 30¹¹³.

^a-R(EQUIESCAT). I(N). P(ACE)-^a.

¹¹³ Fragment Księgi Przysłów Starego Testamentu (31, 30).

15

1922–1932, Potulice, kościół pw. Zwiastowania NMP, krypta pod prezbiterium, płyta nagrobna 78,5 x 78,5 cm, szary marmur, kapitała minuskulna

Ś(więtej). P(amieći).

Leonie Clerval

długoletnia i wierna

przyjaciółka rodziny Potulickich.

ur(odzona). 29. sierpnia 1839 r(oku). w Reims¹¹⁴

um(arła). 2. listopada 1922 r(oku). w Potulicach

Prosi o Zdrowaś Marja!

¹¹⁴ Miasto w północno-wschodniej Francji w okolicach Paryża, nad rzeką Vesle.

* * *

Rodzina Potulickich nabyła duży kompleks ziemski w dawnym powiecie nakielskim. Główną siedzibą rodu było miasto Więcbork, gdzie w kościele znajdują się dwa nagrobki Potulickich z XVIII wieku z napisami łacińskimi. Pod koniec XVIII wieku część rodu zamieszkała w Potulicach koło Nakła. Wybudowano kościół jako rodzinne mauzoleum. Od połowy XIX wieku do 1932 roku w jego podziemiach chowano zmarłych. Groby zamykano kamiennymi płytami. Umieszczano na nich napisy z najważniejszymi informacjami o życiu zmarłych. Pierwsze dwie tablice znajdujące się w kościele miały napisy łacińskie. Tablice w podziemiach miały napisy w języku polskim. Litery były staranne kute w kamieniu i wypełniane farbą. Umieszczano skróty wyrazów powszechnie stosowane. Wielkość liter była różna, najczęściej liczyły kilka centymetrów. Szerokość liter była uzależniona od ilości tekstu. Napisy wykonywano pismem zwanym kapitałą.

Summary

The Potulicki Family Tombstone Inscriptions in Więcbork and Potulice

The Potulicki family was owner of huge manor in former Nakło county. In Więcbork, a headquarter of Potulicki family are two tombstones from 18th century with Latin epitaphs. At the end of century part of the family settled in Potulice near Nakło town. The church built there was treated as mausoleum. Decedents were buried in this church underground from half of 19th century to 1932. Essential information about them is contained on tombstones covering their graves. Two of tombstones located in the church have inscriptions in Latin. Next gravestones with Polish epitaphs are hidden underground. Letters are scrupulously sculpted in stone and paint filled. Width of several centimeters high letters depends on text length. All tombstone inscriptions are all caps texts and contain common abbreviations and acronyms.

Słowa kluczowe: Więcbork, Potulice, Potuliccy, mauzoleum rodowe, nagrobki, inskrypcje

Key words: Więcbork, Potulice, Potulicki family, family mausoleum, tombstones, inscriptions